

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΑΤΡΙΚΗΣ

Αναφορές για το παιδί στην ιπποκρατική συλλογή

Δ. Καραμπερόπουλος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Διερευνήθηκαν τα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής και εντοπίστηκαν αναφορές για διάφορες παθολογικές καταστάσεις του παιδιού. Συγκεκριμένα μνημονεύονται τα συχνότερα νοσήματα των περιόδων της παιδικής ηλικίας, η λιθίαση του ουροποιητικού συστήματος, οι πυρετικοί σπασμοί, που θεωρείται, όπως έχουμε διαπιστώσει ως η πρώτη περιγραφή τους, η επιληψία, παθήσεις των οστών, η κληρονομικότητα των σωματικών χαρακτηριστικών του παιδιού και από τους δύο γονείς, καθώς και διάφορες άλλες παρατηρήσεις για νοσηρές καταστάσεις του παιδιού. **(Δελτ Α' Παιδιατρ Κλιν Πανεπ Αθηνών 2008, 55(4):387-395)**

Λέξεις ευρετηριασμού: Ιπποκρατική Συλλογή, παιδί, επιληψία, λιθίαση ουροποιητικού, πυρετικοί σπασμοί.

Στα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής διάσπαρτα υπάρχουν αναφορές σε διάφορες παθολογικές καταστάσεις της παιδικής ηλικίας. Η διερεύνηση και καταγραφή τους παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι δείχνει πως τα ιδιαίτερα νοσήματα του παιδιού απασχολούσαν και τους ιατρούς της εποχής εκείνης. Οι σχετικές αναφορές στο παιδί, που στη συνέχεια μνημονεύονται, λαμβάνονται από την έκδοση των έργων του Ιπποκράτους του E. Littre¹, την ελληνική έκδοση του Α. Μαρτίνου², καθώς και από έργα του καθηγητού Δ. Λυπουρλή³.

1. Η Νοσολογία του παιδιού ανάλογα με την ηλικία αναφέρεται στο έργο «Αφορισμοί, Τμήμα Τρίτον 24-29»⁴. Συγκεκριμένα σημειώνεται ότι στα βρέφη εμφανίζονται άφθες⁵, εμετοί, βήχες, αύπνιες, τρόμοι, φλεγμονές του ομφαλού, διαφυγές των ώτων. Στη συνέχεια με την οδοντοφυΐα παρουσιάζονται ερεθισμοί των ούλων, πυρετοί, σπασμοί, διάρροιες, ιδιαίτερα όταν φυτρώνουν οι κυνόδοντες. Αργότερα αμυγδαλίτιδες, άσθματα, λιθιάσεις, έλμινθες, ασκαρίδες, οιδήματα κοντά στα αυτιά, κρεατοελιές και άλλα οιδήματα ακόμη. Στην ηλικία που πλησιάζει την ήβη, πολλές από τις προηγούμενες αρρώστιες, μακροχρόνιοι πυρετοί και επιστάξεις: «Τοίσι μεν σμικροίσι και νεογνοίσι παιδίοισιν, άφθαι, εμετοί, βήχες, αγρυπνίαι, φόβοι, ομφαλού φλεγμοναί, ώτων υγρότητες. Προς δε το οδοντοφυέειν προσάγουσιν, ούλων οδαξησμοί⁶, πυρετοί, σπασμοί,

Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας της
Παιδιατρικής, Αθήνα
Μέρος ανακοινώθηκε στο Διεθνές
Ιπποκράτειο Ίδρυμα Κω,
«Ιπποκρατική Ιατρική: Χθες-Σήμερα-
Αύριο», Κω, 25-28 Μαΐου 2007

Υποβλήθηκε 31/05/07

διάρροιαι, και μάλιστα όταν ανάγωσι τους κυνόδοντας, και τοίσι παχυτάτοις των παιδων, και τοίσι σκληράς τας κοιλίας έχουσιν. Πρεσβυτέροισι δε γενομένοις, παρίσθμια, σπονδύλου του κατά το ινίον είσω ώσιες, άσθματα, λιθιάσεις, έλμινθες στρογγυλά, ασκαρίδες, ακροχορδόνες, σατυριασμοί, χοιράδες και άλλα φύματα, μάλιστα τα προειρημένα. Τοίσι δε έπι πρεσβυτέροισι και προς την ήβην προσάγουσι, τουτέων τε τα πολλά, και πυρετοί χρόνιοι μάλλον, και ρινών αίματος ρύσεις».

Τονίζεται ωστόσο πως όσες αρρώστιες επιμένουν και δεν εξαφανίζονται κατά την εφηβική ηλικία των αγοριών και στα κορίτσια κατά την εποχή της εμμήνου ρύσεως, τότε παρατείνονται συνήθως σε όλη τους τη ζωή: «Όσα δ' αν διαμείνη τοίσι παιδίοισι και μη απολυθή περί το ηβάσκειν, ή τίσι θηλείσι περί τας των καταμηνίων ρήξιας, χρονίζειν είωθεν». Ακόμη γίνεται αναφορά και στα νοσήματα των νέων, στους οποίους επικρατεί κυρίως η φυματίωση, η επιληψία⁷: «Τοίσι δε νεανίσκοισιν, αίματος πτύσεις, φθίσιες, πυρετοί οξέες, επιληψία⁷, και τάλλα νουσήματα, μάλιστα δε τα προειρημένα»(29).

Στο έργο «Κωκαί προγνώσεις 502» αναγράφονται οι αρρώστιες που εμφανίζονται κυρίως μετά την εφηβική ηλικία, επισημαίνοντας όμως ότι στα παιδιά πριν από την ήβη δεν επισυμβαίνουν περιπνευμονία, πλευρίτιδα, αρθριτικά, νεφρίτις, οι κισσοί γύρω από τις κνήμες, η έμμηνος ρύση, ο μη συγγενής καρκίνος, η μη συγγενής λεύκη, οι αιμορροΐδες, ο μη συγγενής ειλεός:

«Τα δε προ ήβης ου γίνεται νοσήματα, περιπνευμονικά, πλευριτικά, ποδαγρικά, νεφρίτις, κισσός περί κνήμην, ρους αιματηρός, καρκίνος μη σύμφυτος, λεύκη μη συγγενής, κατάρρους νωπιαίος, αιμορροΐς, μη σύμφυτος χορδαψός. Τούτων των νοσημάτων προ ήβης ου χρή προσδέχεσθαι γενησόμενον ουδέν».

2. Η ουρολιθίαση με την αιτιολογία και τη συμπτωματολογία της μνημονεύεται σε έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Συγκεκριμένα στο «Περί αέρων, υδάτων και τόπων, 9», επισημαίνεται ότι οι λίθοι σχηματίζονται από το γάλα, όταν αυτό δεν είναι υγιεινό. Μάλιστα τονίζεται ότι στα αγόρια όταν υπάρχει απόφραξη και αδυναμία ουρήσεως τότε αυτά τραβούν τα γεννητικά τους όργανα, ενώ στα κορίτσια δε σχηματίζονται λίθοι στην ουροδόχο κύστη, διότι η ουρήθρα τους έχει ευθεία πορεία και είναι βραχεία στο μήκος, με αποτέλεσμα να αποβάλλονται οι λίθοι, όταν αρχίσουν να σχηματίζονται⁸.

«Και οκόταν ουρέη, προς τον στόμαχον της κύστεως προσπίπτει [ο λίθος] υπό του ούρου βιαζόμενον, και κωλύει ουρέειν, και οδύνην παρέχει ισχυρήν, ώστε τα αιδοία τρίβουσι και έλκουσι τα παιδιά τα λιθιώντα. Δοκέει γαρ αυτέοισι το αίτιον ενταύθα είναι της ουρήσεως... Γίνεται δε παισί [λιθίαση] και από του γάλακτος, ην μη υγιηρόν ή, αλλά θερμόν τε λίην και χολώδες. Την γαρ κοιλίην διαθερμαίνει και την κύστιν, ώστε το ούρον ζυ-

γκαιόμενον ταύτα πάσχειν. Και φημί άμεινον είναι τοίσι παιδίοισι τον οίνον ως υδαρέστατον διδόναι. Ήσσον γαρ τας φλέβας ζυγκαίει και ξυναυαίνει. Τοίσι δε θήλεισι λίθοι ου γίνονται ομοίως. Ο γαρ ουρητήρ βραχύς εστίν ο της κύστεως και ευρύς, ώστε βιάζεσθαι το ούρον ρηιδίως. Ούτε γαρ τη χειρί τρίβει το αιδοίον ώσπερ το άρσεν, ούτε άπτεται του ουρητήρος».

Επίσης για το σχηματισμό των ουρολιθων γίνεται αναφορά στο «Περί φύσιος ανθρώπου, 12» όπου τονίζεται ότι οι λίθοι δημιουργούνται από τη θερμότητα της ουροδόχου κύστεως: «Γίνονται δε και οι λίθοι τοίσι παιδίοισι δια την θερμότητα του χωρίου τε τουτέου [της κύστεως] και του όλου σώματος».

Ακόμη και στο «Περί νούσων Το τέταρτον 55» επισημαίνεται ότι οι λίθοι σχηματίζονται από το γάλα της τροφής, όταν δεν είναι καθαρό, λόγω της μη καλής της διατροφής διευκρινίζοντας ότι κάθε τί που περνάει στην κοιλιά βοηθάει να γίνει το γάλα:

«Περί δε της λιθίδος, αρχή μεν εγγίνεται από του γάλακτος τη νούσω, επήν το παιδίον θηλάζη γάλα μη καθαρόν, το δε γάλα γίνεται εν τη τροφώ ου καθαρόν, επήν φλεγματώδεσι τροφήσι και σιτίοισι και ποτιοίσι χρήται μη καθαροίσιν. Ξυμβάλλεται γαρ πάντα τα ες την κοιλίην πίπτοντα ες το γάλα».

Στη συνέχεια περιγράφεται ο τρόπος σχηματισμού των λιθων στην κύστη από το γάλα παρομοιάζοντας τον με το σχηματισμό του ιζήματος σε κύπελλο με ακάθαρτο νερό, «ούτω και εν τη κύσει από του ούρου, μη καθαρού όντος». Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι επεξηγείται ο τρόπος σχηματισμού του λίθου στην κύστη: το ίζημα που δημιουργείται παραμένει στην κύστη και αρχικά είναι σαν άμμος και σταδιακά στερεοποιείται με τη βλέννα που βρίσκεται στην κύστη και μετά γίνεται σαν την πέτρα. Μάλιστα φέρνει και παράδειγμα το σχηματισμό του σιδήρου όταν το χώμα με τις πέτρες θερμαίνεται. Αφού κολλήσουν με τη σκουριά μετά τη θέρμανση, ο σίδηρος στερεοποιείται και συμπυκνώνεται. Το ίδιο συμβαίνει με το ίζημα στην κύστη «και ο λίθος -γίνεται τρόπω τοιώδε από του γάλακτος εν τη κύσει». Σημειώνεται ακόμη ότι σε μεγαλύτερη ηλικία σχηματίζεται ο λίθος, επειδή το παιδί έχει συνηθίσει να τρώει χώμα.

Μνημονεύεται και η συμπτωματολογία που παρουσιάζεται κατά τη λιθίαση της ουροδόχου κύστεως, πόνος κατά την ούρηση, δυσκολία αποβολής ούρων, τα οποία είναι αιματηρά λόγω φυσικά του τραυματισμού, φλεγμονή και αποβολή πολλές φορές ψάμμου:

«Σημήια δε η νούσος έχει πέντε. Επήν τε ουρήσαι θελη, πονέεται, και το ούρον κατ' ολίγον ρέει ώσπερ στραγγουρικοίσι, και εστίν ύφαιμον οία της κύστεως ηλκωμένης υπό του λίθου, και η κύστις φλεγμαίνει. Αλλά τούτο μεν αφανές. Σημήιον δε ακροποσθίη. Εστίν ότε διουρέεται ψαμμώδεα».

Ακόμη αναφορά στη λοίμωξη της ουροδόχου κύστεως γίνεται στο «Προγνωστικόν 19», τονίζοντας ότι σ' αυτήν την κατάσταση υπάρχει πόνος, επίμονος πυρετός, που μπορούν να επιφέρουν και το θάνατο. Ο ασθενής βελτιώνεται όταν επισυμβεί διούρηση με ούρα, στα οποία υπάρχει πύο και ένα ίζημα λευκό και ομαλό. Όμως, εάν η ουροδόχος κύστη δε μαλακώνει και ο πυρετός εξακολουθεί, τότε επέρχεται ο θάνατος, που συμβαίνει κυρίως σε παιδιά επτά έως δεκαπέντε ετών:

«Κύστιες δε σκληροί τε και επώδυνοι δεινίαι μεν παντελώς και ολέθριαι. Ολεθριώτεραι δε οκόσαι ξυν πυρετώ ξυνεχει γίνονται. Και γαρ οι απ' αυτέων των κύστιων πόνου ικανοί αποκτείναι. Και αι κοιλίαι ου διαχωρέουσιν εν τούτew τw χρόνω, ει μη σκληρά τε και προς ανάγκην. Λύει δε ούρον πυώδες ουρηθέν, λευκήν και λείπν έχον την υπόστασιν. Ην δε μήτε το ούρον μηδέν ενδοιδίη, μήτε η κύστις μαλάσσοιτε, ό τε πυρετός ξυνεχής ή, εν τήσι πρώτῃσι περιόδοισι του νοσήματος ελπίς τον αγγέοντα απολέσθαι. Ο δε τρόπος ούτος άπτεται των παιδιών μάλιστα των επταετέων, έως αν ες τα πεντεκαίδεκα έτεα γένωνται».

3. «Πυρετικοί σπασμοί». Για τους σπασμούς, που συνοδεύονται με πυρετό, οι λεγόμενοι πυρετικοί σπασμοί, καταχωρίζεται κείμενο στο έργο «Προγνωστικόν, 24». Έχουμε την πρώτη ίσως αναφορά της νοσολογικής αυτής οντότητας. Τονίζεται ότι μέχρι την ηλικία των επτά ετών οι σπασμοί με υψηλό πυρετό είναι συχνοί χωρίς βλάβη της υγείας του παιδιού. Τα μεγαλύτερα παιδιά και οι ενήλικες δεν παρουσιάζουν σπασμούς κατά τον πυρετό, εκτός βέβαια από εκείνες τις σοβαρές καταστάσεις που χαρακτηρίζουν τις «φρενίτιδες», δηλαδή τις μηνιγγίτιδες:

«Τοίσι δε παιδίοισι σπασμοί γίνονται, νν ο πυρετός οξύς ή, και η γαστήρ μη διαχωρέη, και αγρυπνέωσι τε και εκπλαγέωσι, και κλαυθυμυρίζωσι, και το χρώμα μεταβάλλωσι, και κλωρόν ή πελιόν ή ερυθρόν ίσχωσιν. Γίγνεται δε ταύτα εξ ετοιμότατου μεν τοίσι παιδίοισι τοίσι νεωτάτοισιν ες τα επτά έτεα. Τα δε πρεσβύτερα των παιδιών και οι άνδρες ουκ έτι εν τοίσι πυρετοίσιν υπό των σπασμών αλίσκονται, νν μη τι των σημείων προσγένηται των ισχυρότατων τε και κάκιστων, οία περ εν τήσι φρενίτισι γίγνεται».

Παρόμοια γράφονται και στο έργο «Επιδημιών του Πρώτον 4» ότι στα παιδιά σε πυρετικές καταστάσεις, αν εκδηλώθηκαν σπασμοί, τότε είναι χωρίς δυσάρεστα επακόλουθα σε αυτά, εκτός βέβαια αν προϋπήρχε κάποια σοβαρή βλάβη από άλλη αιτία: «Σπασμοί δε πουλλοίσι, μάλλον δε παιδίοισιν, εξ αρχής. Και επύρεσσον, και επί πυρετοίσιν εγίνοντο σπασμοί. Χρόνια μεν τοίσι πλειστοίσι τουτέων, αβλαβέα δε, ει μη τοίσι και εκ των άλλων πάντων ολεθρίως έχουσιν».

Επίσης και στο έργο «Κωακαί προγνώσεις 350, 351»

χαρακτηριστικά τονίζεται ότι ενώ η εμφάνιση σπασμών σε πυρετό είναι ολέθριο συμβάν, το γεγονός αυτό έχει πολύ μικρή σημασία στα παιδιά και ότι άνω των επτά ετών οι άνθρωποι δεν κυριεύονται από σπασμούς κατά τον πυρετό: «Σπασμός επί πυρετώ γενόμενος, ολέθριον, ήκιστα δε παιδίοισιν. Οι πρεσβύτεροι επτά ετέων εν πυρετώ ουχ αλίσκονται υπό σπασμού. Ει δε μη, ολέθριον».

Στο έργο «Κωακαί προγνώσεις 108» σημειώνεται ότι στα παιδιά προαναγγέλλονται σπασμοί όταν επισυμβαίνει υψηλός πυρετός με επίσχεση κοπράνων, λακτίσματα, ερύθημα του προσώπου: «Παιδίοισιν οξύς πυρετός και κοιλίης επίστασις μετά αγρυπνίης, και το εκλακτίζειν, και το χρώμα μεταβάλλειν, και ίσχειν έρευθος, σπασμώδες».

4. Για την επιληψία⁹ αφιερώνεται ιδιαίτερο έργο με τίτλο «Περί ιερής νούσου», στο οποίο υποστηρίζεται ότι η πάθηση αυτή δεν έχει θεία προέλευση, αλλά φυσική αιτία, όπως και οι άλλες ασθένειες: «Το δε νούσημα τούτο ουδέν τι μοι δοκεί θειότερον είναι των λοιπών, αλλά φύσιν μεν έχειν ην και τα άλλα νουσήματα» (Περί ιερής νούσου 2). Τονίζεται ότι σε βλάβη του εγκεφάλου αποδίδεται η αιτία της νόσου¹⁰: «Αλλά γαρ αίτιος ο εγκέφαλος τούτου του πάθεος» (Περί ιερής νούσου 3).

Περιγράφεται η συμπτωματολογία του ασθενούς, ο οποίος γίνεται άφωνος και πνίγεται, βγάζει αφρούς από το στόμα, τρίζουν τα δόντια του, συσπώνται τα χέρια, τα μάτια αλληθωρίζουν, χάνει την επαφή με το περιβάλλον και μερικές φορές έχει απώλεια κοπράνων: «Άφωνος τε γίνεται και πνίγεται και αφρός εκ του στόματος εκρέει και οι οδόντες συνηρείκασι, και αι χείρες συσπώνται, και τα όμματα διαστρέφονται, και ουδέν φρονέουσιν, ενίοισι δε και υποχωρει η κόπρος κάτω» (Περί ιερής νούσου 7). Επισημαίνεται ότι τα μικρά παιδιά όταν προσβληθούν από τη νόσο αυτή, πεθαίνουν πολλά στην περίπτωση που η ρύση είναι άφθονη και γεμάτη υγρασία: «Και οκόσα μεν παιδιά σμικρά καταληπτά γίνεται τη νούσω ταύτη, τα πολλά αποθνήσκει, νν πουλύ το ρεύμα επιγένηται και νότιον έν» (Περί ιερής νούσου 8).

Η αιτιολογία της επιληψίας στα παιδιά παρατίθενται στο «Περί ιερής νούσου 10», όπου σημειώνεται ότι η ρύση και η τήξη των υγρών επισυμβαίνει όταν θερμανθεί το κεφάλι από τον ήλιο ή τη φωτιά και αιφνιδίως ο εγκέφαλος αισθανθεί ρίγος. Τότε εκκρίνεται η βλέννα, που υγροποιείται από τη θερμότητα και δημιουργείται η ρύση. Ακόμη η αρρώστια μπορεί να εκδηλωθεί εάν τρομάξει το παιδί, ακούγοντας κάποιον να φωνάζει ή εάν κλαίγοντας, δεν μπορεί να αναπνεύσει. Η κατάσταση αυτή, όπως σημειώνεται, που συμβαίνει συχνά στην παιδική ηλικία, είναι το χαρακτηριζόμενο σήμερα ως κράτημα της αναπνοής.

Επισημαίνεται ότι οι άρρωστοι προαισθάνονται τους παροξυσμούς και κρύβονται για να μην τους δουν άλλα πρόσωπα και όχι γιατί φοβούνται το δαιμόνιο

που τους δυναστεύει. Παράδειγμα φέρνει τα παιδιά τα οποία προαισθάνονται την εισβολή της αρρώστιας και τρέχουν κοντά στη μητέρα τους, από τον τρόπο που δοκιμάζουν:

«Τα δε παιδάρια το μεν πρώτον πίπτουσιν όπη αν τύχωσιν υπό αηθίης. Όταν δε πλεονάκις καταληπτοί γενωνται, επειδάν προαίσθωνται, φεύγουσι παρά τας μητέρας ή παρά άλλον όντινα μάλιστα γινώσκουσιν, υπό δέους και φόβου της πάθης. Το γαρ αισχύνεσθαι παίδες όντες ούπω γινώσκουσιν», (Περί ιερής νούσου 12).

Ομοίως και σε άλλα έργα γίνεται αναφορά στην επιληψία. Στο έργο «Αφορισμοί, Τμήμα Πέμπτον 7» επισημαίνεται ότι η επιληψία που φανερώνεται πριν από την εφηβική ηλικία μπορεί να θεραπευθεί, ενώ αν εμφανισθεί αργότερα, τότε αυτή συνοδεύει όλη τη ζωή του ανθρώπου: «Γα επιληπτικά οκόσοισι προ της ήβης γίνεται, μετάστασιν έσχει. Οκόσοισι δε πέντε και είκοσιν ετέων γίνεται, τουέτοισι τα πολλά ξυναποθήσκει». Παρόμοια και στο έργο «Προρρητικόν Δεύτερον 9, 10» παρατηρείται ότι αν έχουν τη νόσο από μικρή ηλικία δύσκολα απαλλάσσονται από αυτήν: «Γων δ' υπό της ιερής νόσου λαμβανομένων χαλεπώτατοι μεν εξίστασθαι, οκόσοισιν αν από παιδός ξυμβήσπται και συνανδρωθή το νόσημα».

Στο «Περί αέρων, υδάτων τόπων 3» ωστόσο επισημαίνεται ότι στα παιδιά της πόλεως, που εκτεθειμένη στους θερμούς ανέμους, παρουσιάζονται σπασμοί και δύσπνοια, αν και νομίζουν ότι προκαλούνται από την αρρώστια του παιδιού, δηλαδή την επιληψία: «Τοίσι τε παιδίοισιν επιπίπτειν σπασμούς και άσθματα ά νομίζουσι το παιδίον ποιείειν και ιερήν νούσιν είναι».

Στο έργο «Επιδημιών το Έβδομον 46» γίνεται αναφορά σε ένα παιδί με επιληπτικούς σπασμούς, το οποίο έστρεφε τριγύρω τα βλέμματα όταν έπαυσαν οι σπασμοί, χωρίς να έχει συνείδηση του εαυτού του. Οι σπασμοί επαναλήφθηκαν τις επόμενες ημέρες, αλλά την έκτη ημέρα έπαυσαν και έκτοτε δεν παρουσιάσθηκαν:

«Τω Ανεχέτω ταύτα. Χειμώνας εν βαλανείω προς περι χρίόμενος εθερμάνθη, και παραχρήμα περιέπεσεν επιληπτικούς σπασμούς. Επει δ' ανήκαν οι σπασμοί, περιέβλεπε, ου παρά εαυτώ ην. Επει δε εντός εωυτού εγένετο, πάλιν τη υστεραίη ηρωί ελήφθη. Σπασμώδης. Αφρός δε ου πάνυ. Και τρίτη άκροπισ. Και τετάρτη επεσήμανε τη γλώσση, έπταιεν, ουχ οίος τε ην λέγειν, αλλ' έσχετο εν τήσιν αρχήσι των ονομάτων. Και τη πέμπτη γλώσσα σφοδρά, και ο σπασμός επεγένετο, και εκτός εωυτού εγένετο. Όταν δε ηνίει, η γλώσσα μόγις αποκαθίστατο εις τωυτό. Εκταίω αποσοχόμενω πάντων, και ροφήματος και ποτού, ουδέν. Και ουκ έτι ελάμβανεν».

Παρόμοια και στο «Επιδημιών το Έβδομον 106» μνημονεύεται μία περίπτωση παιδιού, που είχε για δύο μήνες εξάνθημα στα πόδια, στη μέση, στο υπογάστριο

και οιδήματα. Όταν όλα αυτά έπαυσαν, εμφανίσθηκαν επιληπτικοί σπασμοί χωρίς πυρετό για πολλές ημέρες με αποτέλεσμα το θάνατο του παιδιού: «Τω Τιμώννακτος παιδίω ως διμηναιώ εξανθήματα εν σκέλεσι και εν ισχίοισι, οσφύϊ, υπογαστρίω και οιδήματα σφοδρα ενερευθή. Καταστάντων δε τούτων, σπασμοί και επιληπτικά εγένοντο άνευ πυρετών ημέρας πολλάς, και ετελεύτησεν».

Για την απαλλαγή του παιδιού από την επιληψία επισημαίνεται στο «Αφορισμοί, Τμήμα Δεύτερον 45»¹¹, ότι θα συμβεί με την πάροδο της ηλικίας και με την αλλαγή του τόπου διαμονής και του τρόπου ζωής¹²: «Των επιληπτικών τοίσι νέοισιν απαλλαγίν αι μεταβολαι μάλιστα της ηλικίας, και των χωρίων, και των βίων ποιέουσιν».

5. «Παθήσεις των οστών». Για την κύφωση της σπονδυλικής στήλης γίνεται μνεία στο έργο της Ιπποκρατικής Συλλογής «Περί άρθρων 41»¹³, όπου αναφέρονται και οι κλινικές της εκδηλώσεις. Συγκεκριμένα, τονίζεται ότι όταν η κύφωση παρουσιάζεται κατά την παιδική ηλικία, που δεν έχει ακόμη συμπληρωθεί η ανάπτυξη του σώματος, ενώ τα χέρια και τα πόδια αναπτύσσονται τέλεια, αλλά είναι ισχνότερα, η σπονδυλική στήλη δεν αυξάνεται ανάλογα. Ομοίως οι πλευρές δεν αναπτύσσονται κατά πλάτος, αλλά προς τα εμπρός με αποτέλεσμα το στήθος να γίνεται μυτερό και να παρουσιάζονται δύσπνοια και βραχνάδα, διότι οι κοιλότητες του θώρακος δεν έχουν την ανάλογη ευρυχωρία:

«Και οίσι μεν κυφούται ράχις παισίν εούσι, πριν ή το σώμα τελειωθήναι ες αύξησιν, τουτέοισι μεν ουδέ ξυναύξεσθαι εθέλει κατά την ράχιν το σώμα, αλλά σκέλεα μεν και χείρες τελειούνται. Ταύτα δε ενδεεστέρα γίνεται. Και όσοισιν αν ή ανωτέρω των φρενών το κύφος, τουτοίσι μεν αι τε πλευραι οόκ εθέλουσιν ες το ευρύ αύξεσθαι, αλλ' ες τούμπροσθεν, το τε στήθος οξύ γίνεται, αλλ' ου πλατύ, αυτοί τε δύσπνοοι γίνονται, και κερχώδεις. Ήσσον γαρ ευρυχωρίην έχουσιν αι κοιλιαι αι το πνεύμα δεχόμεναι και προπέμπουσαι».

Παρόμοια στο έργο «Αφορισμοί, τμήμα έκτον 46»¹⁴ σημειώνεται ότι όσοι παρουσιάζουν κύφωση μετά από άσθμα ή βήχα πεθαίνουν πριν από την εφηβική ηλικία: «Οκόσοι ύβοι εξ άσθματος ή βηχός γίνονται προ της ήβης απόλλυνται».

Στο έργο «Μολκικός 37» τονίζεται ότι δύσκολα ανατάσσονται οι αποκλίσεις της σπονδυλικής στήλης, που επισυμβαίνουν μετά από κακώσεις και ιδιαίτερα στα παιδιά η σπονδυλική στήλη τότε δεν αναπτύσσεται, σε αντίθεση με τα σκέλη, τα χέρια και την κεφαλή: «Τα δ' από καταπτώσιος ήσσον δύναται εξιθύνεσθαι. Χαλεπώτερα δε τα άνω φρενών εξιθύνεσθαι. Οίσι δε παισίν, ου συναύξεται, αλλ' ή σκέλη και χείρες και κεφαλή».

Σχετικά με τις παραμορφώσεις του άκρου ποδός, που εμφανίζονται από της γεννήσεως του παιδιού, στο «Περί άρθρων 62» συνητάται να αποκαθίστανται αμέσως, γιατί

δύσκολα θεραπεύονται όταν τα παιδιά μεγαλώσουν και μάλιστα η θεραπεία να γίνει πριν τα οστά βραχυνοθούν και επισυμβεί η μυϊκή ατροφία της κνήμης:

«Οκόσοι εκ γενεής κυλλοί γίνονται, τα πλείστα τούτων ιάσιμα εστί, ην μη πάνυ μεγάλη έκκλισις έη, ή και προ- αυξέων γεγονότων ήδη των παιδιών ξυμβή. Άριστον μεν ούν ως τάχιστα ιητρεύειν τα τοιαύτα, πριν πάνυ μεγάλην την ένδειαν των οστέων των εν τω ποδί γενέσθαι, πριν τε πάνυ μεγάλην την ένδειαν των σαρκών των κατά την κνήμην είναι».

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στη βλαιοσοποδία¹⁵, για την οποία συνιστώνται μερικές θεραπευτικές πρακτικές, τονίζοντας ότι δεν είναι ανάγκη να γίνει τομή, ούτε καυτηρίαση και ότι γρήγορα θεραπεύονται. Προτείνεται όπως στα παιδιά όταν θα αρχίσουν να φορούν υποδήματα, τότε να χρησιμοποιηθούν «αρβύλαι»¹⁶, υποδήματα που καλύπτουν και την άρθρωση.

Στο έργο «Περί άρθρων 55» μνημονεύονται τα εξαρθήματα της κατ' ισχίον αρθρώσεως στα παιδιά, που δυνατόν να είναι εκ γενετής ή να επισυμβούν αργότερα, ή μετά από μία ασθένεια της κεφαλής του μηριαίου, όταν για παράδειγμα νεκρωθεί η κεφαλή και σχηματισθούν αποστήματα ή μετά από τραυματισμό. Σημειώνεται ότι συνέπεια από την εξάρθρωση της κεφαλής είναι η χλωότητα κατά τη βάδιση, μείωση της κατά μήκος αύξησης του ποδιού και η συνοδός μυϊκή ατροφία του ποδιού:

«Οίσι δε αν εν γαστρί εούσιν εξαρθήση τούτο το άρθρον, ή έτι εν αυξήσει εούσι βίη εκπεσόν ήδη μη εκπέση, ή και υπό νούσου εξαρθήση τούτο το άρθρον και εκπαλήση (πολλά γαρ τοιαύτα, γίνεται και ενίων μεν των τοιούτων ην επισφακελίση ο μηρός, εμπυήματα χρόνια και έμμοτα γίνεται, και οστέων ψιλώσιες ενίοισιν), ομοίως δε και οίσιν επισφακελίζει, και οίσι μη επισφακελίζει, του μηρού το οστέον πολλά βραχύτερον γίνεται, και ουκ εθέλει ξυναύξεσθαι, ώσπερ του υγιέος. Πλείστης δε επιμελείης δέονται, οίσιν αν νηπιωτάτοισιν εούσιν αύτη η ξυμφορή γένηται. Ην γαρ αμεληθώσι νήπιοι εόντες, αχρήϊον παντάπασι και αναυξέξ όλον το σκέλος γίνεται. Αι δε σάρκες του ξύμπαντος σκέλεος μινύθουσι μάλλον, ή του υγιέος. Πάνυ μην πολλώ ήσσον τούτοισι μινύθουσιν ή οίσιν αν έσω εκπεπτώκη, δια την χρήσιν και την τλαιπωρίην, οίον ευθέως δύνασθαι χρέεσθαι τω σκέλει». Παρόμοια αναφορά γίνεται και στο έργο «Μολχικός 20, 21».

Για το συγγενές εξάρθημα του ώμου, που έχει ως αποτέλεσμα το χέρι να κονταίνει και να δημιουργείται ατροφία των μυών, γίνεται αναφορά στο έργο «Μολχικός 5». Ωστόσο, επισημαίνεται ότι οι βαθιές διαπυήσεις των αρθρώσεων του ώμου στα βρέφη έχουν τα ίδια αποτελέσματα με τα εξαρθήματα.

Ακόμη στο έργο «Περί άρθρων 53» μνημονεύεται μία συνήθεια των Αμαζόνων, οι οποίες εξάρθρωσαν από

τη μικρή ηλικία των παιδιών την κατά γόνυ ή την κατά ισχίον άρθρωση για να κουτσαίνουν και να εμποδίζουν κατ' αυτόν τον τρόπο τους άνδρες να μηχανεύονται κακά για τις γυναίκες. Ωστόσο, τα ανάπηρα παιδιά τα χρησιμοποιούσαν ως χειρόνακτες για καθιστικά επαγγέλματα, όπως αυτό του υποδηματοποιού. Μάλιστα ο συγγραφέας σημειώνει χαρακτηριστικά ότι δε γνωρίζει αν είναι αληθινά τα σχετικά με τα αποδιδόμενα στις Αμαζόνες, όμως ξέρει καλά ότι μπορούσαν να εξαρθώσουν στη μικρή ηλικία τα παιδιά¹⁷, «Ει μεν ουν αληθέα ταύτα εστί, εγώ μεν ουκ οίδα. Ότι δε γίνοιτο αν τοιαύτα, οίδα, ει τις εξαρθρέει αντίκα νήπια εόντα».

6. «Επιβίωση των προώρων επταμήνων και όχι των οκταμήνων». Στα δύο έργα «Περί επταμήνου» και «Περί οκταμήνου» εμβρύου διεξοδικά αναπτύσσεται η άποψη ότι τα επτά μηνών πρόωρα γεννηθέντα νεογνά επιβιώνουν σε αντίθεση με τα οκτώ μηνών, που δεν επιβιώνουν. Παρόμοια γίνεται αναφορά και στο «Περί σαρκών 19», ότι το παιδί που γεννιέται τον έβδομο μήνα, γεννιέται σύμφωνα με τον ακριβή αριθμό των εβδομάδων, ενώ τα οκτάμηνα παιδιά που γεννιούνται κανένα από αυτά δε ζεί:

«Το παιδίον Επτάμηνος γόνος γενόμενον, λόγω γε- γένηται, και ζή, και λόγον έχει τοιούτον και αριθμόν ατρεκέα ες τας εβδομάδας. Οκτάμηνον δε γενόμενον, ουδέν βίοι πώποτε».

Την άποψη περί της μη βιωσιμότητας των οκταμήνων νεογνών καταγράφει και ο Αριστοτέλης στο «Περί ζώων ιστορία, Η' 4» και ενδεικτικά αναγράφουμε τη φράση «ώστ' ου μόνον τα οκτάμηνα ου ζή, αλλά και διαφθειρομένων αι τίτκτουσαι κινδυνεύουσιν».

Σημειώνουμε ακόμη ότι οι αντιλήψεις αυτές έχουν διατηρηθεί στη λαϊκή αντίληψη μέχρι τις ημέρες μας. Ωστόσο, στο διαφωτιστικό του βιβλίο «Φυσικής απάνθισμα»¹⁸, Βιέννη 1790, που είναι μετάφραση της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας των Diderot και D'Alembert, ο Ρήγας Βελεστινλής με έμφαση γράφει ότι είναι πλάνη του απλού λαού ότι τα επταμηνιάτικα νεογνά ζουν ενώ τα οκταμηνιάτικα δε ζουν. Παραθέτει τα ιατρικά δεδομένα για την άποψη του αυτή και την τακτική της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού να εξετάζουν τα οκταμηνιάτικα και να τα δίνουν σε βυζάστρες με μαστούς ανάλογα με το στόμα των νεογνών με αποτέλεσμα να αυξηθεί το ποσοστό επιβίωσης των οκταμηνιάτικων νεογνών και λίγα εξ αυτών να αποθνήσκουν.

7. Για την κληρονομικότητα των σωματικών χαρακτήρων του παιδιού από τους δύο γονείς γίνεται αναφορά στο έργο «Περί γονής 8», στο οποίο τονίζεται ότι το σπέρμα προέρχεται από όλο το σώμα του άνδρος και της γυναίκας. Επισημαίνεται ότι το αδύνατο σπέρμα προέρχεται από τα αδύνατα μέρη και το ισχυρό από τα ισχυρά μέρη του σώματος και κατά αναλογία προέρ-

χεται και το παιδί. Μάλιστα συμπερασματικά τονίζεται ότι στον άντρα και τη γυναίκα υπάρχει σπέρμα αρσενικό και θηλυκό αντίστοιχα: «Και εν αυτήσι τη γονή εξέρχεται και της γυναικός και του ανδρός από παντός του σώματος, και από των ασθενέων ασθενής και από των ισχυρών ισχυρή, και τω τέκνω ούτως εστίν ανάγκη αποδίδοσθαι». Προσθέτουμε ότι και στο «Περί ιερής νούσου 3» τονίζεται ότι σπέρμα προέρχεται από όλα τα μέρη του σώματος: «Ο γόνος έρχεται πανταχόθεν του σώματος, από τε των υγιερών υγιηρός, από τε των νοσερών νοσερός».

Στην κληρονομικότητα των σωματικών χαρακτηριστικών των γονιών γίνεται αναφορά στο έργο «Περί αέρων, υδάτων και τόπων 14». Υποστηρίζεται ότι το σπέρμα προέρχεται από όλο το σώμα και από υγιείς γονείς γεννιέται υγιές παιδί, από φιλάσθενους αρρωστιάριο παιδί: «ο γαρ γόνος πανταχόθεν έρχεται του σώματος, από τε των υγιερών υγιηρός, από τε των νοσερών νοσερός. Ει ουν γίνονται εκ τε των φαλακρών φαλακροί, και εκ γλαυκών γλαυκοί, και εκ διεστραμμένων στρεβλοί ως επί το πλήθος».

Ακόμη στο έργο «Περί γονής 9, 10, Π» γίνεται ερμηνεία στην περίπτωση που γεννιούνται παιδιά καχεκτικά από υγιείς γονείς, και εάν αυτό συμβαίνει έπειτα από πολλά παιδιά, τότε το έμβρυο θα είχε αρρωστήσει μέσα στη μήτρα. Εάν όλα τα παιδιά τους γεννιούνται καχεκτικά, τότε οφείλεται στη στενότητα της μήτρας. Ακόμη, αναπηρία στα παιδιά προκαλούν και οι μη καλές συνθήκες εντός της μήτρας, όπως μετά από μία κάκωση. Επίσης, τονίζεται ότι δυνατόν ανάπηροι γονείς να γεννήσουν αρτιμελή τέκνα, αλλά δυνατόν όμως και ανάπηρα εάν στο γονέα είχε παρουσιασθεί καμμία αρρώστια με αποτέλεσμα τα τέσσερα είδη του υγρού που υπάρχουν έμφυτα μέσα στο σώμα και προμηθεύουν το σπέρμα, να δίνουν ανάπηρα παιδιά.

8. Τριάντα δύο παρατηρήσεις, ως αφορισμοί, καταγράφονται στο έργο «Περί οδοντοφυΐας 1-32», που αναφέρονται εκτός από τα δόντια, στις αμυγδαλές, τη σταφυλή και το θηλασμό. Μνημονεύονται ενδεικτικά οκτώ σχετικές παρατηρήσεις στη νεοελληνική αποδιδόμενη¹⁹:

«Τα λαιμαργα παιδιά που τραβούν πολύ γάλα δεν παχαίνουν με ανάλογο τρόπο» (2).

«Όσα, βγάζοντας τα δόντια τους, παρουσιάζουν υψηλό πυρετό, σπάνια προσβάλλονται από σπασμούς» (7).

«Όλα τα παιδιά που προσβάλλονται από σπασμούς όταν βγάζουν τα δόντια τους δεν πεθαίνουν. Πολλά μάλιστα από αυτά διαφεύγουν» (10).

«Όσα παιδιά δεν έχουν ανάλογη διούρηση, μα η κοιλιά τους αποβάλλει συχνά από μικρή ηλικία άπεπτες ουσίες, είναι φιλάσθενα» (14).

«Όσα παιδιά τρώνε κατά το διάστημα του θηλασμού,

ανέχονται ευκολότερα την απογαλάκτιση» (16).

«Διογκώσεις των αμυγδαλών χωρίς πυρετό εμπνέουν λιγότερες ανησυχίες» (18).

«Τα έλκη των αμυγδαλών που σημειώνουν υποτροπή με τα ίδια χαρακτηριστικά είναι επικίνδυνα» (21).

«Οι εξελκώσεις των αμυγδαλών που απλώνονται προς το λαιμό, είναι βαρύτερες και οξύτερες, προκαλώντας δύσπνοια συνήθως» (32).

9. Για τη δυσεντερία που συνοδεύεται από πυρετό, φλεγμονή του ήπατος, των υποχονδρίων, του στομάχου και προκαλούν δίψα με σοβαρή επίπτωση στην επιβίωση των παιδιών, γίνεται αναφορά στο έργο «Προρρητικόν Βιβλίον το Δεύτερον 22». Μάλιστα επισημαίνεται ότι από τη νόσο αυτή αποθνήσκουν τα παιδιά των πέντε έως δέκα ετών:

«Αι δε δυσεντερίαι ξυν πυρετώ μεν ην επίωσιν, ή ποικίλοισι τε διαχωρήμασιν, ή ξυν φλεγμονή ήπατος, ή υποχονδρίου, ή γάστρας, ή όσαι επώδυνοι, ή όσαι των σιπίων απολαμβάνουσι δίψαν τε παρέχουσιν, αύται μεν πάσαι πονηραί. Αποθνήσκουσι δε υπό ταύτης της νόσου μάλιστα παιδιά τα πενταετέα, και γεραίτερα ες τε τα δεκαετέα».

10. Στο έργο «Περί των εν κεφαλή τρωμάτων 18» καταγράφεται ο τραυματισμός των οστών του κρανίου στα παιδιά. Σημειώνεται ότι τα οστά του παιδιού είναι λεπτότερα και μαλακότερα, δεν είναι πυκνά ούτε στερεά. Σε τραυματισμό της κεφαλής, ιδιαίτερα εάν απογυμνωθεί το οστόν τότε θα πρέπει ο ιατρός να εξακριβώσει την κατάσταση, διότι σε περίπτωση θλάσης ή ρωγμής του οστού θα πρέπει να δώσει διέξοδο στο αίμα με την ανάρτηση με ένα μικρό τρύπανο. Τονίζεται ότι σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει ο ιατρός να προσέξει διότι τα οστά των παιδιών είναι λεπτότερα και ο εγκέφαλος πλησίον της επιφανείας του οστού:

«Των δε παιδιών τα οστέα και λεπτότερα εστί και μαλθακώτερα δια τούτο, ότι εναιμότερα εστί και κοίλα, και σπραγγώδεα, και ούτε πυκνά, ούτε στερεά. Αλλά χρή, ην ψιλωθή της σαρκός το οστέον, προσέχοντα τον νόον, πειρησθαι διαγινώσκειν ό τι μη εστί τοίσιν οφθαλμοίσιν ιδείν, και γνώναι ει έρρωγε το οστέον και ει πέφλασται, ή μούνον πέφλασται, και ει, κόρης γενομένης του βέλεος, πρόσεσι φλάσις, ή ρωγμή, ή άμφω ταύτα. Και ην τι τούτων πεπόνθη το οστέον, αφείναι του αίματος τρυπάνω το οστέον σμικρώ τρυπάνω, φυλασσόμενον επ' ολίγον. Αεπτότερον γαρ το οστέον, και επιπολαιότερον των νέων ή των πρεσβυτέρων».

11. Τέλος καταγράφονται και μερικές παρατηρήσεις για διάφορες παθολογικές καταστάσεις της παιδικής ηλικίας, που διάσπαρτα βρίσκονται στα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Στο έργο «Αφορισμοί, Τμήμα Πρώτον 16» επισημαίνεται ότι η υγρή δίαιτα ωφελεί τα παιδιά που παρουσιάζουν πυρετό: «Αι υγραί δίαιται πάσι τοίσι

πυρεταίνουσι ξυμφέρουσι, μάλιστα δε παιδίοισι, και τοίσιν άλλοισι τοίσιν ούτως ειθισμένοισι διαιτάσθαι». Επίσης στο ίδιο έργο «Αφορισμοί, Τμήμα Έκτον 30»²⁰ καταγράφεται πως τα παιδιά δεν προσβάλλονται από ποδάγρα πριν από την ήβη: «Παις ου ποδαγριά προ του αφροδισιασμού».

Το γεγονός ότι τα παιδιά δύσκολα ανέχονται τη νηστεία σε αντίθεση με τους ηλικιωμένους επισημαίνεται στο έργο «Αφορισμοί, Τμήμα Πρώτον 13»: «Γέροντες ευφωρότατα νηστείν φέρουσι, δεύτερον, οι καθεστηκότες, ήκιστα, μειράκια, πάντων δε μάλιστα, παιδιά, τουτέων δε αυτέων ά αν τύχη αυτά εωυτέων προθυμότερα εόντα».

Για τη θεραπεία της προοπώσεως του ορθού στα παιδιά συνιστάται στο έργο «Περί συριγγών 9» να λαμβάνουν συγκεκριμένη στάση κατά την αφόδευση. Επίσης, στο έργο «Περί γυναικείης φύσεος 100», δίνονται οδηγίες θεραπευτικής αγωγής ελκών στα γεννητικά όργανα του παιδιού: «Ην παιδιού αφθά τα αιδοία, αμύγδαλα λεία τρίψας και βοός μυελόν, εν ύδατι εψών, και άληπτον εμβολών μικρόν, διαχρίειν τα αιδοία, και διακλύζειν τω ύδατι τω από των μύρτων».

Για τη νυκταλωπία γίνεται αναφορά στο έργο «Προρρητικόν, Βιβλίον το Αεύτερον 33», επισημαίνοντας ότι από τη νόσο προσβάλλονται παιδιά ή έφηβοι, ενώ αντίθετα δεν προσβάλλονται οι γυναίκες και τα κορίτσια με κανονική έμμηνο ρύση: «Οι δε της ωυκτός ορώντες, ους δη νυκτάλωπας καλέομεν, ούτοι αλίσκονται υπό του νοσήματος νέοι, ή παίδες ή νεανίσκοι.... Αι δε γυναίκες ουχ αλίσκονται υπό του νοσήματος τούτου, ουδέ αι παρθέναι ήσι τα επιμήνια φαίνεται».

Στο έργο «Προρρητικόν Βιβλίον το Αεύτερον 11», σημειώνεται ότι οι διαπηνημένοι όγκοι και οι χοιράδες συμβαίνουν συχνά στα παιδιά και ότι εύκολα θεραπεύονται, ενώ απαντώνται σπανιότερα στους νέους: «Φύματα μεν έμπεα και τα χοιρώδεα, ταύτα πλείστα τα παιδιά ίσχουσι, και ράστα εξ αυτέων απαλλάσσει. Τοίσι δε γεραιτέροισι τε των παιδιών και νεανίσκοισι φύεται μεν ελάσσω, χαλεπώτερον δε εξ αυτέων απαλλάσσουσι».

Για την επίδραση του περιβάλλοντος στην ανάπτυξη παθολογικών καταστάσεων στα παιδιά γίνεται αναφορά στο έργο «Περί αέρων, υδάτων, τόπων 4», όπου τονίζεται ότι στα παιδιά, που ζουν σε πόλεις εκτεθειμένες στους ψυχρούς ανέμους, επισυμβαίνουν «ύδρωπες» στους όρχεις, δηλ. υδροκήλες, που όμως παρέχονται με την πάροδο του χρόνου και επί πλέον σημειώνεται ότι σε αυτές τις περιοχές καθυστερεί η έναρξη της εφηβείας στα παιδιά:

«Τοίσι δε παιδίοισιν ύδρωπες εγγίγονται εν τοίσιν όρχεσιν, έως μικρά ή. Έπειτα προϊούσης της ηλικίας, αφανίζονται, ηβώσι τε οψέ εν ταύτη τη πάλει».

Στα έργα «Επιδημιάι» συχνά γίνεται αναφορά σε παιδιά με ασθένειες και με καταγραφή των εκδηλώσεων τους

και ενδεικτικά μνημονεύονται μερικές. Στο «Επιδημιών το Τέταρτον 11» σημειώνεται ότι μετά τον τραυματισμό στο κεφάλι παιδιού συνέβη μόλυνση του τραύματος και του συστοίχου ωτός με απόστημα στον ώμο και ότι του έγινε ανάρτηση στο κρανίο χωρίς αποτέλεσμα και ότι είχε μοιραία κατάληξη. Επίσης στο «Επιδημιών το Τέταρτον 19» περιγράφεται περίπτωση παιδιού με φαγεδαινική πάθηση κατά την οποία έπεσαν τα δόντια του και επισυνέβη κοίλανση του οστού της γνάθου.

Ομοίως στο έργο «Επιδημιών το Πέμπτον 16» περιγράφεται περίπτωση παιδιού έντεκα ετών, το οποίο τραυματίσθηκε στο μέτωπο από άλογο. Το άνοιξαν με το τρύπανο έως τη διπλόη και θεραπεύονταν με φάρμακα, με αποτέλεσμα να στεγνώσει το σημείο της ανάρτησης. Όμως, δημιουργήθηκε οίδημα στο δέρμα της κεφαλής με εισβολή πυρετού και ρίγος, δηλαδή συμπτωματολογία ερυσιπέλατος.

Επίσης, στο «Επιδημιών το Πέμπτον 75» παρουσιάζεται μία περίπτωση παιδιού που απεβίωσε από τέτανο. Συγκεκριμένα, σημειώνεται ότι ο γιος του Αρπάλου και της απελεύθερης Τηλεφάνης μετά το διάστρεμμα του μεγάλου δακτύλου, που υπέστη, παρουσιάσθηκε φλεγμονή και πόνος και μετά λίγες ημέρες, ενώ είχε βελτιωθεί η τοπική φλεγμονή, εκδηλώθηκε οπισθότονος, τριγμός των οδόντων αφρώδη σίελος και τελικά ετελεύτησε.

Στο «Επιδημιών το Έβδομον 5» μνημονεύεται ένα περιστατικό παιδιού με πυρετό, ρίγη, πόνο στο δεξιό αυτί και κεφαλαλγία. Τον πόνο αυτό τον είχε από μικρή ηλικία με συρίγγιο και δύσοσμη εκροή, αλλά ο πόνος ήταν δυνατός όπως και η κεφαλαλγία. Η πυόρροια συνεχίζονταν με κεφαλαλγία και ωταλγία. Το παιδί σιγά-σιγά έπεσε σε κώμα και απεβίωσε.

Το περιστατικό αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση επέκτασης της λοίμωξης του ωτός στις μήνιγγες.

Στο «Περί διαίτης υγιεινής 6», συνιστάται όπως στα μικρά παιδιά να γίνονται ζεστά λουτρά για πολύ ώρα, να τους δίνουν να πίνουν νερομένο κρασί, όχι πολύ κρύο για να μην έχουν φουσκώματα και αέρια. Όλα αυτά θα γίνονται για να προλαμβάνονται οι σπασμοί, να μεγαλώσουν και να έχουν καλύτερο χρώμα: «Τα δε παιδιά χρή τα νήπια βρέχειν εν τω θερμώ ύδατι επί πουλύν χρόνον, και πίνειν διδόναι υδαρέα τον οίνον και μη ψυχρόν παντάπασι, τούτον δε διδόναι, ός ήκιστα την γαστέρα μετεωρεί και φύσαν παρέξει. Ταύτα δε ποιείν, όκως οι τε σπασμοί ήσσον επιλάβωσι, και μείζονα γένηται και ευχρωώτερα».

Για τη θεραπεία ύδρωπος σε παιδιά γίνεται αναφορά στο έργο «Περί τόπων των κατ ' άνθρωπον 25», όπου συνιστάται να χαράζεται με μαχαιριδίον το δέρμα των ηρησμένων μερών του σώματος, να χρησιμοποιούνται ατμόλουτρα και να γίνεται επίχρισμα θερμαντικών φαρμάκων: «Παιδίω δε χρή ύδρωπα ώδε ιάσθαι. Τα οιδέοντα

και ύδατος έμπλεα εξοίγειν μαχαιρίω πυκνά και σμικρά εξοίγοντο, εξοίγειν δ' εν μέρει εκάστω του σώματος, και πυρίσι χρησασθαι, και αεί το εξοιγόμενον χρίεν θερμαντηρίω φαρμάκω».

Στο έργο «Κωακαί προγνώσεις 569» σημειώνεται ότι τα αραιά ούρα στα παιδιά είναι χειρότερο στοιχείο από τα πυκνά: «Ολέθριον δ' εστί των ούρων το τε μέλαιναν την υπόστασιν έχον, και το μέλαν. Μάλλον δ' εν τοίσι παισί το λεπτόν του παχεος».

Θα πρέπει τέλος να λεχθεί ότι δεν έγινε αναφορά στο έργο «Περί φύσιος παιδιού» διότι αυτό διαλαμβάνει για το έμβρυο, για τη σύλληψη, τη διατροφή του εμβρύου, τη λειτουργία του ομφαλού από όπου γίνεται η αναπνοή και η θρέψη του, το σχηματισμό των μεμβρανών, σύγκριση της ανάπτυξης του εμβρύου εντός της μήτρας με τα φυτά και τη γη. Επίσης πότε αρχίζει το έμβρυο να κινείται εντός της μήτρας, για τον τοκετό που επισυμβαίνει όταν δεν τρέφεται πλέον από τη μητέρα με αποτέλεσμα να γίνεται ρήξη των υμένων, τις δυσκολίες του τοκετού στα άλλα σχήματα, το πλάγιο ή με τους πόδες, τη γέννηση διδύμων κ.α.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η διερεύνηση της Ιπποκρατικής Συλλογής έδειξε ότι

μνημονεύονται χαρακτηριστικές ασθένειες του παιδιού. Παρουσιάστηκαν, μεταξύ των άλλων, αναφορές για την ουρολιθίαση, τις παθήσεις των οστών, τους πυρετικούς σπασμούς, που θα πρέπει να θεωρείται ως πρώτη καταγραφή και την επιληψία, η οποία είναι πλέον νόσος με φυσικά οργανικά αίτια και όχι παρέμβαση εξωσωματικών θεικών δυνάμεων.

References on children in the Hippocratic Corpus

Kalogeropoulos D.

(Ann. Clin Paediatr 2008, 55(4):387-395)

The Hippocratic Corpus has been researched and some references on children's various pathological conditions have been found. Specifically the frequent diseases of the childhood period, urinary calculi, febrile convulsions, which is their first description as we have noticed, epilepsy, diseases of the bones, the fact that body characteristics of a child are inherited from both parents, and some other notes on the child's pathological conditions are mentioned.

Key words: Hippocratic Corpus, child, epilepsy, urinary calculi, febrile convulsions.

¹ E. Littré, *Oeuvres complètes d' Hippocrate*, vol. I-X, Paris 1839-1861, φωτομηχανική επανέκδοση Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine Paris, (x. x.).

² Ιπποκράτης, Άπαντα τα έργα, Αθήνα, μετάφρασις υπό Καίσαρος Εμμανουήλ και Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτην, Προεισαγόμενα εις έκαστον έργον της Ιπποκράτειου Συλλογής, Ιπποκρατείων έργων εκδόσεις και Ιπποκρατική Βιβλιογραφία υπό Γεωργίου Κ. Πουρναροπούλου, Αθήνα, Α. Μαρτίνοσ, έξι τόμοι, Αθήνα, 1967.

³ Ιπποκράτης, Ιατρική θεωρία και πράξη 1-2, Ανθολόγηση, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια Δημήτριος Λυπουρλής, Εκδόσεις Ζήτροσ, Θεσσαλονίκη 2000.

⁴ Βλ. και τον σχετικό σχολιασμό του Γαλννού στους Αφορισμούς αυτούσ, G.C. Kühn, *Claudi Galeni, Opera Omnia*, Λειψία 1829, επαντύπωση Georg Olms Verlag, Hilesheim, Zürich, New York, τόμ. XVII/B, 2001, σελ. 627-643.

⁵ Ο Γαλννόσ, ό. π., σελ. 627, επεξηγεί ότι «[αφθασ] καλούσι δε ούτωσ τασ επιπολής ελκώσισ κατά το στόμα».

⁶ Επίσχοσ ο Γαλννόσ, ό. π., σελ. 630, επεξηγεί ότι «ο γαρ οδαξησμός κνησμός τίσ εστί μετά βραχείασ ανίασ».

⁷ Ενδιαφέρον έχει να σημειώσουμε ότι στο σχετικό σχολιασμό του ο Γαλννόσ, ό. π., σελ. 642, παρατηρεί ότι «επιληψία δε κάποι κακώσ αυτοίσ διαιτουμένοισ αυτοίσ, όμως ου γίνονται πολλαί, και θαυμάζω πώσ και ταύτασ εγραψεν ο Ιπποκράτησ αυτοίσ εν ετέροισ».

⁸ Παρόμοια γράφει και ο Γαλννόσ στο έργο του Περί της των εν νεφροίσ παθών διαγνώσεωσ και θεραπείασ, «επί δε των θηλέων παιδίων ο της κύστεωσ αυχήν εις το αιδείον συντέτρηται, βραχύσ ων άμα και ρυρύσ, ώστε ραδίωσ αυτού διεξουρείσθαι τα παχέα των ούρων, ά τοισ άρρεσι παιδίοισ εσχόμενα δια τε το μήκοσ και την στενότητα του της κύστεωσ αυκένοσ ύλην παρέχει τη πυρώδει κύσει προς την των λίθων γένεσιν», G.C. Kühn, *Claudi Galeni, Opera Omnia*, τόμ. 19, σσ. 652-653.

⁹ Ο Γαλννόσ ορίζει την επιληψία ως εξήσ: «Επιληψία εστί επιληψία διανοίασ και των αισθητηρίων μετά του πίπτειν εξαίφνησ τουσ μεν μετά σπασμού, τουσ δε άνευ σπασμού. Επισυμβαίνει δε αυτοίσ και αφρόν φέρεσθαι δια του στόματοσ κατά την άνεσιν και παρακμήν του νοσήματοσ», Γαλννού, Όροι Ιατρικοί σμ', G.C. Kühn, *Claudi Galeni, Opera Omnia*, τόμ. XIX, σελ. 414. Βλ. επίσης Ε. Παπαμιχαήλ, «Επιληψία και Ιπποκράτησ», Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Αυνάμων, τόμ. 16, 1982, σελ. 283-285, Α. Στίγκα και συν., «Η επιληψία στα παιδιά κατά την αρχαιότητα», Δελτ Α' Παιδιατρ Κλιν Πανεπ Αθηνών, τόμ. 50,

2003, σελ. 388-394. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το συμπέρασμα έρευνας ότι οι τραγικοί ποιητές «επηρεάστηκαν τόσο πολύ από την επιστημονική περιγραφή της επιληψίας, ώστε ενσωμάτωσαν στα έργα τους στοιχεία της κρίσης, ακριβώς όπως τα είχαν αποδώσει οι Ιπποκρατικοί», βλ. Χριστίνας Μανωλέα, «Η επιληψία στους Αισχύλο, Σοφοκλή και Ευριπίδη», Φιλολογική, τεύχ. 56, 1996, σσ. 18-20.

¹⁰ Ομοίως και ο Γαληνός σημειώνει ότι «το της επιληψίας πάθος ήτοι κατά φυσικήν γίνεται δυσκρασίαν, όταν υγρός ο εγκέφαλος ικανώς ή», βλ. G.C. Kuhn, *Claudi Galeni Opera Omnia*, τόμ. XVIIA, σελ. 827.

¹¹ Βλ. και τον σχολιασμό του Γαληνού στον Αφορισμό αυτόν, G.C.Kuhn, *Claudi Galeni Opera Omnia*, τόμ. XVIII, σελ. 548-549.

¹² Εκτός των οδηγιών αυτών ο Γαληνός στο έργο του «Περί κράσεως και δυνάμεως των απλών φαρμάκων» σημειώνει την παύση των σπασμών σε παιδί οκτώ μηνών με χρήση της ρίζας παιωνίας, G.C.Kuhn, *Claudi Galeni Opera Omnia*, τόμ. XI, σελ. 859. Για τη ρίζα παιωνίας ενδεικτικά αναφέρουμε ότι περιέχονταν σε κόνη αντιεπιληπτική στη Φαρμακοποιία Γενική του Γεωργίου Φωτεινού, Σμύρνη 1835, σελ. 325. Ο Γαληνός ακόμη στο έργο του «Τω επιληπτικώ παιδί υποθήκη» εκτός των ανωτέρω οδηγιών περί του τόπου διαμονής και του τρόπου ζωής συνιστούσε και τη λήψη

αφεψήματος σκίλλας, G.C.Kuhn, *ό. π.*, τόμ. XI, σελ.374-378. Επί πλέον ο Γαληνός στο έργο του «Περί της θηριακής» συνιστά και τη χρήση της «θηριακής», G.C.Kuhn, *ό. π.*, τόμ. XIV, σελ. 271. 13 Βλ. και το σχετικό σχολιασμό του χωρίου αυτού από το Γαληνό, G.C.Kuhn, *ό. π.*, τόμ. XVIII, σελ. 500-502.

¹⁴ Βλ. και το σχετικό σχολιασμό του Αφορισμού αυτού από το Γαληνό, Ιπποκράτους Αφορισμοί και Γαληνού εις αυτούς υπομνήματα, G.C.Kuhn, *Claudi Galeni Opera Omnia*, τόμ. XVIII, σελ. 74-78.

¹⁵ Ο Γαληνός στο έργο του «Περί των εν τοις νοσήμασιν αιτίων βιβλίον» ορίζει: «καλώ βλαισόν μεν το επί τα εκτός ρέπον, ραιβόν δε το επί ταναντία», G.C.Kuhn, *Claudi Galeni Opera Omnia*, *ό. π.*, τόμ. VII, σελ. 28.

¹⁶ Ο Γαληνός στο έργο του «Ιπποκράτους γλωσσών εξήγησις» σημειώνει «αρβύλαι=υποδήματα τα βαθέα», G.C.Kuhn, *Claudi Galeni Opera Omnia*, τόμ. 19, σελ. 85.

¹⁷ Προσθέτουμε ότι ο Ανδρέας Καρκαβίτσας (1866-1922) στο έργο του «Ο ζητιάνος» περιγράφει παρόμοια τακτική, που εφήρμοζαν στα παιδιά τους οι ζητιάνοι από τα Κράβαρα. Βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, «Εμπειρικοί γιατροί και γιάτριες στο έργο του Ανδρέα Καρκαβίτσα», Ηλιακή Πρωτοχρονιά, τόμ. 7, 2007, σσ. 440-444.

¹⁸ Βλ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Ιατρικές γνώσεις του Ρήγα Βελεστινλή στο έργο του «Φυσικής απάνθισμα», Υπέρεια, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστινό-Ρήγας», τόμ. 1, 1990, σελ. 457-499, και του ίδιου, «Η Γαλλική «Encyclopedie» ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα «Φυσικής απάνθισμα», Ο Ερανιστής, τόμ. 21, 1997, σελ. 95-128.

¹⁹ Ιπποκράτης, Άπαντα τα έργα, έκδοση Α. Μαρτίνου, Αθήνα 1968, τόμ. 5, σελ. 384-389.

²⁰ Βλ. επίσης τον σχολιασμό του Γαληνού στο Ιπποκράτους Αφορισμοί, G.C.Kuhn, *Claudi Galeni Opera Omnia*, τόμ. XVIII, σελ. 44.